

УДК 37.03

Г. Сковорода про роль розумового виховання у формуванні особистості

Олена Друганова,

доктор педагогічних наук, професор,

Вікторія Білик,

кандидат педагогічних наук, доцент,
Харківський національний педагогічний
університет імені Г.С. Сковороди

На сучасному етапі розвитку суспільства ефективність соціально-економічних перетворень залежить у першу чергу від кадрового забезпечення, від наявності всебічно освічених і розвинених особистостей, які здатні адекватно оцінювати нові обставини, успішно вирішувати професійні проблеми та бути конкурентоспроможними на сучасному ринку праці.

Одним із шляхів вирішення поставлених завдань є осмислення й творче використання спадщини видатних вітчизняних педагогів, мислителів, зокрема Григорія Савича Сковороди, яка, за словами І. Іванько, входить до найкращих скарбів вітчизняної культури XVIII ст., а сам він є помітною постаттю серед відомих співвітчизників філософського та літературного спрямувань [1, с. 6]. Зазначимо, що високо оцінюючи педагогічну спадщину Г. Сковороди, відомий український педагог Софія Русова писала: «Не всі твори Сковороди мають значення для виховання, але в багатьох із них висловлені такі думки, які освітлюють філософське і громадське значення виховання, показують напрямки, якими бажано вести дитину до свідомості». Серед них значне місце займає проблема підготовки «істинної», вільної людини, різнобічно розвиненої, щасливої, корисної для суспільства. Наголосимо, що винят-

кового значення у цьому процесі Г. Сковорода відвів вихованню розуму, основними завданнями якого вважав усвідомлення свого духовного стану, організацію роздумів, здатність чітко висловити думку тощо.

Проведений науковий пошук дозволяє стверджувати, що творча спадщина Г. Сковороди завжди була й залишається предметом особливої уваги вітчизняних і зарубіжних дослідників — істориків, філософів, педагогів, психологів — Д. Багалія, Ю. Барабаша, Д. Чижевського, І. Іванько, А. Ніженця, Л. Ушкалова, І. Пухи та багатьох інших. Проте проблема визначення й аналізу особливостей поглядів Г. Сковороди про роль і значення розумового виховання у формуванні особистості все ще залишається однією з найменш досліджених.

Мета статті — висвітлити погляди Г. Сковороди про роль розумового виховання у формуванні особистості.

Аналіз історико-педагогічних джерел дозволяє стверджувати, що Г. Сковорода надавав особливого значення у формуванні особистості, її розвитку й діяльності розуму. Так, видатний український просвітитель стверджував, що розум формує людину, є найголовнішою перевагою людини над іншими живими істотами, її найдорогоціннішим скарбом, а думка є серцевиною людської істоти, її справжнім

началом, «самым точным есть человеком и главою» [1, с. 126]. Г. Сковорода зауважував, що всі рухи тіла людини, уся її діяльність підпорядкована мисленню, є втіленням її думок. «...Называемое нами око, ухо, язык, руки, ноги и все наше внешнее тело само собою ничего не действует и ни в чем. Но все оно поработано мыслям нашим», — писав просвітителю у одному з перших своїх філософських діалогів «Наркісс. Разглагол о том: узнай себе» [1, с. 125]. Саме розум, за твердженням Г. Сковороди, разом із стриманістю відрізняє людину від тварини. Він підкреслював, що коли ми хочемо пізнати навколишній світ, то повинні осягнути свій внутрішній світ, пізнати самих себе, і, лише знайшовши опору та систему вимірів у собі, можемо правильно осмислити світ навколишній. «Когда хотим познать небеса, земли и морские просторы, обязаны, оценить себя ... своими мерками. Когда же у нас нечего измерить, то и остального нам не понять. Если мы вокруг не видим, то сможем ли оценить окружение? Не познав себя первоначально, как можно рассуждать о других?» — зауважував просвітителю [1, с. 131]. Наполягаючи на думці, що наша тілесна природа пов'язана і залежить від розуму, Г. Сковорода підкреслював, що «...немає відпочинку думкам, вони весь час рухаються, хвилюються безперервно в будь-який час...Роздуми помірковані, перевірені, активні... вони керують людиною в її житті» [1, с. 125–126].

Для формування сил розуму, на думку Г. Сковороди, потрібно вивчення різних наук. Адже розум, як і тіло, як зазначав просвітителю, потребує постійного живлення і залежить від кількості та якості поживних речовин, які людина одержує з їжею. Наголошуючи на тому, що «...розум ніколи не залишається пасивним; він завжди любить чим-небудь займатися» Г. Сковорода радив зайняти його (розум — О. Друганова) «...тим, над чим міг би він добре попрацювати, але гарним і не надмірним. Так ти уникнеш найлютішої нудьги і зможеш досягти щасливого життя» — наголошував просвітителю [1, с. 84–

85]. Зазначимо, що питання змісту освіти, як і інші проблеми педагогіки, видатний вітчизняний просвітителю розв'язував, керуючись ідеями про могутність розуму, спрямованого на пізнання світу, про значення науки, як знаряддя мудрості, про свободу і щастя людини. Найголовніше, найдорожче для людини, як стверджував Г. Сковорода, — це щастя. «Нет слаже для человека и нет нужнее, как счастье», — зауважував він у творі «Начальная дверь ко христіанскому добродравію», написаному у 1766 р., призначеному «молодому шляхетству Харкова та губернії» [1, с. 114]. Стати щасливою людина може шляхом самопізнання, освіти, науки, займаючись відповідною «натурі» вільною і корисною для громади працею. «Пізнай себе, — говорить просвітителю, — Є в тобі цар твій, отець і наставник» [2, с. 207]. За поглядом Г. Сковороди, пізнання себе сприяє пізнанню людиною глибин навколишнього світу, а справжнє, глибоке пізнання навколишнього світу сприяє й заглибленню людини в себе. Тому вона не може вважати себе мудрою, якщо не пізнає й не осмислює сама себе. Така людина, як говорить філософ, не розуміє біблейської символіки, не осягає навколишнього світу, «не понять ... значит потеряют себя самого» [4, с. 159].

Г. Сковорода переконливо доводив, щоб зрозуміти себе і навколишній світ, «злетіти до сонця», будь-хто повинен оволодіти значною кількістю інформації, зробити її «соком і кров'ю», правильно застосовувати знання. Засуджуючи сучасну йому шкільну освіту, просвітителю висміював «підлих шкільних богословцев кvasни», осуджував навчання «заради кошелька», для здобуття «знатнейших званій», таврував ганьбою заклади, де голови вихованців начиняли всілякими нісенітницями і де науки перетворювалися на «орудіє злоби». У притчах «Благодарний Еродій» та «Убогій жайворонок» філософ-просвітителю яскраво змалював образи характерів певних людей тодішнього суспільства: Еродій — це тип людини, відданої розумним традиціям на-

родного виховання, національним ідеям; мавпа Пішек — міщанка й пристосуванка; Тетервак — тип недолугої, нерозумної людини, вихованої у міщанських традиціях, ворожих народів; Жайворонок — тип людей, котрі повинні через активну патріотичну працю наблизити свободу; Вовк — амбітна людина, схильна до закабалення тощо.

Притчами, байками і безпосередньою педагогічною діяльністю Г. Сковорода порушував питання необхідності докорінного перетворення змісту освіти. Він пропонував знайомитись із тими сторінками цікавого, що допоможе людині в усвідомленні себе як частини світу, спрямує до праці за покликом, а відповідно до щастя. Треба знати те, що допомагає «розуміти істину щастя», треба «учити о мире, щастии и премудрости». Г. Сковорода наповняв на нерозривному зв'язку розумового виховання з ідеєю природовідповідності у вихованні, з ідеєю «сродної праці», а розв'язуючи проблему змісту освіти, виходив із принципу народності: освіта повинна бути народною, загальнодоступною і безкоштовною для всіх дітей.

Г. Сковорода, високо шануючи мову рідного народу, дбав про виховання в учнів любові до неї. Прагнучи до навчання на базі рідної мови, просвітителю часто вживав не тільки в поезії, а й у викладанні в школі, у бесідах під час індивідуального навчання українські слова, близькі й зрозумілі учням. «Как он писал для своей стороны, то и употреблял иногда малороссийские наречия и правописания, употребляемое в произношении малороссийском: он любил всегда природный язык свой», — свідчив учень просвітителя М. Ковалинський [1, с. 435]. Зазначимо, що для учнів Харківського колегіуму він переклав «малоросійськими фарбами» байку Езопа про музиканта Вовка, й яка «...успіла до того, что пастырь добрый Иоасаф Мицкевич больше 40 отроков и юнош свободил от училищного ига во путь природы их, ревнуя человеколюбию — не тщеславию» [1, с. 248–249].

Добре знаючи і цінуючи стародавні — грецьку і латинську — мови, Г. Сковорода

залучав своїх учнів до їх вивчення, зауважував, що любов до «грецьких муз» буде найкращим доказом любові учня до вчителя. Захоплюючись працями античних філософів і поетів, називав їхню спадщину тією «... літературою, яка ... надихає на все прекрасне й корисне». Водночас, шануючи інші мови, просвітителю засуджував тих, хто без потреби заміняв рідну мову іноземною, і сам «рідко примушував себе висловлюватися по іноземному».

Чимало дослідників спадщини Г. Сковорода (І. Пуха, А. Відченко, Г. Стельмахович та ін.) віддають йому першість й у вимозі вивчення усної народної творчості, яка, за його висловом, «неопално» береже витoki мудрих надбань минулого. Його вихованці мали можливість знайомитись із творами, пісненими мотивами, що вважаються перлами творчості народу. Наприклад, у «Благодарный Еродій» залучено пісню про мак, яка і донині живе в українській етно-педагогіці:

«Соловеечку, сватку, сватку!
 Че бывал же ты в садку, садку?
 Че выдал же ты, как сеют мак?
 Вот так, так! Сеют мак.
 А ты, шпачку, дурак ...» [1, с. 319].

Г. Сковорода чільне місце у змісті освіти відводив філософії, яка, за його словами, є для людини «всеозброєнням» і «совершеннейшей музыкой». Просвітителю наголошував на необхідності знання філософії, вивченні праць філософів античного світу та нового часу — Аристотеля, Вергілія, Горація, Демосфена, Діогена, Платона, Плутарха, Цицерона та інших. Зазначимо, що у багатьох своїх листах до учнів Г. Сковорода звертався до спадщини філософів, як до аргументу для підсилення чи доказу якоїсь думки, поради. Наприклад, захоплюючись наданим Плутархом яскравим описом справжньої дружби, Г. Сковорода наводить його слова учневі: «Як монету, так і друга, слід випробувати раніше, ніж він буде потрібний, щоб пізнати його не після того, як ми постраждали. Треба мати досвід у пізнаванні підлесни-

ка, щоб не зазнати неприємностей. В противному разі ми опинимося у становищі тих, хто, покуштувавши, нарешті, отруту, відчув, що вона смертельна...» [1, с. 405].

Педагог-мислитель вимагав вивчати також «теорію поезії», яку сам читав у Переяславському та Харківському колеґіумах. Його підручник-правила «Рассужденіе о поезіи и руководство к искусству оной», були, за словами М. Ковалинського «простее и вразумительнее для учеников, совсем иное и значительное понятие приносили о науке» [1, с. 408].

Важливою та необхідною для розумової освіти Г. Сковорода вважав також і художню літературу, яку розумів джерелом справжньої радості людини, потужним засобом оцінювання людиною себе і навколишньої дійсності. Педагог-мислитель стверджував, що вивчення книг є найкращою дорогою пізнання наукових джерел. Зауважимо, що листуючись із учнем, Г. Сковорода пропонував йому «читати і перечитувати небагатьох авторів, але найкращих», «... читати не так багато щодо кількості, як багато щодо якості»; нагадував, що в слові закладено не тільки добро, «...а й скриты находятся диавольския сети, а тому с великим опасением поступать должно, дабы при самом чтении ... не вплутаться нам в сито лукавое ...» [1, с. 460].

У процесі наукового пошуку встановлено, що Г. Сковорода вимагав із усією серйозністю ставитися й до історії, цінував глибокі та всебічні знання цієї науки. Просвітитель засуджував тих, хто обмежувався поверховими й «папужачими» знаннями з історії, хто зводив її вивчення до запам'ятання «несколько десятков любовных историй и гражданских», називав їх «молокососными мудрецами».

На переконання Г. Сковороди потрібно також вивчати «грецькі музи», «музику...», «живописную хитрость», без яких не можна відчувати всієї краси природи, людини, життя. «Краски на картине всяк видит, но чтоб рисунок и живость усмотреть, требуется другое око, а не имея оное «слеп в живописи». Те саме стосується і музики:

хто не має підготовленого вуха — «нем в музыке».

Г. Сковорода вимагав вивчати і богослов'я. Так, у байці «Верблюд и олень» мислитель називав Біблію «джерелом», в якому «...как в зеркале, боголепно сияет невидимое, но пресветлейшее око божие, без которого вся ваша польза пуста, а краса мертва» [1, с. 100–101]. Мислитель зазначав, що Біблія є «солодшою від медової води й самого меду», проте одночасно є «звіром, який брехнею живе й по брехні повзає», «храмом вічної слави», який не навчає нічому, крім пізнання Бога, проте «вчить усьому». Наголосимо, що не визнаючи церкву, Г. Сковорода був переконаний, що релігія — це особистий досвід людини, наполягав на тому, що слід шукати в собі «істинну людину», відкрити у душі своїй Бога як творчу силу, любов [2, с. 243].

Радив Г. Сковорода «изобильно вкушать точні науки: математику, медицину, фізику, механіку, хімію», а також вивчати астрономію, географію й економіку [1, с. 171].

На погляд філософа, знання не здатні уберегти від вад, тому, їх засвоєння слід поєднувати з формуванням високих моральних якостей, без яких навчальний процес буде штучним, удаваним, фальшивим, справжнє гарне виховання проявляється як єдність істини й доброчестя [2, с. 246]. Адже для Г. Сковороди «сила, содержание и конец учебного упражнения было сердце, то есть основание блаженной жизни» [4, с. 502]. Мислитель вважав, що потрібна гармонія між розумом і волею. Розумова діяльність є одночасно джерелом високих моральних почуттів, тією силою, яка облагороджує серце.

Варто підкреслити, що розвивати розум — означає, за Г. Сковородою, черпавши знання з мудрих книг, пам'ятати, що найголовнішим джерелом знань є саме життя. «Воззри на мир сей. Взглянь на род человеческий. Он ведь есть книга, книга же черная, содержащая беды всякого рода, аки волны, встающие ... на море. Читай ее всегда и поучайся ...» [4, с. 522]. Водночас зазначимо, що Г. Сковорода на-

голошував на перевазі розуму й мислення над впливом книжності, поверхових відомостей і знань. «Не розум від книг, але книги від розуму народились, — писав він. — Хто чистими роздумами в істині очистив свій розум, той подібний до дбайливого господаря, що джерело чистої води живої в домі своїм викопав» [1, с. 181–182]. За переконанням Г. Сковорода необхідно пов'язувати засвоєння знання з практикою, із життям.

Прагнення до знань, бажання вчитися, ініціативу, самостійність і наполегливість у розумовій праці потрібно збудити ще в юності. «Якщо ти добре посієш в теперішньому, — писав він М. Ковалінському, — то добре пожнеш у майбутньому, і ніхто з тих, хто придбав святі звичаї, не буде позбавлений у старості своїх заощаджень». Тому, прагнучи захопити своїх учнів корисним читанням, Г. Сковорода нагадував їм мудрість Е. Роттердамського «пам'ятай, що ніщо не минає так швидко, як юність» і Плїнія «загублений той час, який ти не використав на навчання» [1, с. 412].

Проведений науковий пошук свідчить, що значне місце в спадщині Г. Сковорода займає й проблема пошуку методів навчання й розумового виховання. Український мислитель різко засуджував скоєння людської думки і волі авторитаризмом та догматикою. Він критикував існуючу у ті часи практику, коли навчання зводилося в основному до механічного заучування текстів, відзначалося суворою дисципліною. У вступі до курсу лекцій «О християнском добродравіи», Г. Сковорода закликав слухачів самостійно, критично і творчо мислити: «Любезные ученики, не бойтесь! Поднимайтесь дерзновенно к тому, на которого лице не могли вы за ужасом смотреть на Фаворе. Слушайте, что говорит: «Держайте!...»» [4, с. 7].

Зазначимо, що осягнення істини, на думку Г. Сковорода, неможливе без власної ініціативи, самостійності й активності. «Як нерозумно випрошувати те, чого можеш сам досягти», — писав він [3, с.141].

Наприклад, просвітитель радив Ф. Жебоклицькому «... слїдувати, дивитися навкруги, дивитися вперед, шукати, стукаючи, настоювати... уперто і наполегливо...». «Лише стійкість одержить в нагороду вінок», — писав він [1, с. 429]. Наголосимо, що у своїй практичній діяльності Г. Сковорода широко застосовував розповіді, бесіди й екскурсії-прогулянки.

Важливого значення Г. Сковорода надавав й справедливій, об'єктивній оцінці. Так, просвітитель радив оцінювати учнів диференційовано й справедливо. Цікавими є характеристики-оцінки, що надавав своїм вихованцям Г. Сковорода: «весьма остр», «остр», «зверок острой», «горазда понят», «очень понят», «весьма понят», «не понятен», «не годен», «не очень понят», «весьма не понятен», «туповат», «туп», «очень туп», «самая безтолковица» [3, с. 141].

Проблема формування особистості, осмислення ролі розуму й розумового виховання у цьому процесі постає у творах видатного філософа-просвітителя Г. Сковорода як стрижнева, має прогностичний характер і спрямована на всебічний розвиток майбутнього покоління.

Література

1. Григорій Сковорода. Вірші. Пісні. Байки. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи. / упор., вступна стаття і приміт. І.В. Іваньо. Київ : Наук. думка, 1983. 542 с.
2. Історія педагогіки ; за заг. ред. А.В. Троцько. Харків, 2008. 545 с.
3. Микитський В. Давньоукраїнські студенти і професори. Київ : Абрис, 1994. 288 с.
4. Пуха І.В. Деякі питання теорії навчання в спадщині Г.С. Сковорода // Педагогічні ідеї Г.С. Сковорода. Київ : Вища шк., 1972. С. 103 – 116.
5. Сковорода Григорій. Твори в 2-х т. Київ : Вид-во АН УРСР 1961. Т. 1. С 7; Т. 2 — С. 15–160, 207, 502, 522.

21.10.2019